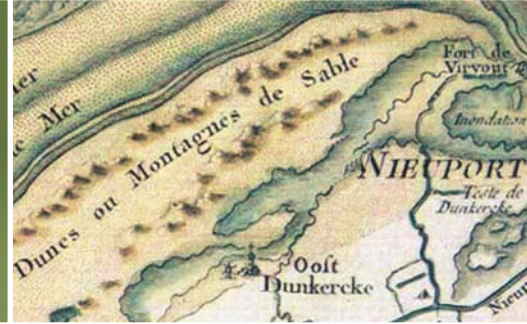

Natuur.focus

VLAAMS DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT OVER NATUURSTUDIE & -BEHEER - MAART 2010 - JAARGANG 9 - NUMMER 1
VERSCHIJNT IN MAART, JUNI, SEPTEMBER EN DECEMBER

Natuurbehoud in maatschappelijk perspectief

'Gewone' dagvlinders in de gevarezone

Une association végétale curieuse

Focus op 2010 Internationaal Jaar van de Biodiversiteit

Redactie Natuur.focus

2010 is het Internationaal Jaar van de Biodiversiteit. De vaststelling dat de achteruitgang van de biodiversiteit niet gestopt is, maakt van 2010 een scharnierjaar om de inspanningen op te voeren. Niet enkel meer, maar ook andere en betere. In deze context wil de redactie met een speciale artikelenreeks de toestand, de uitdagingen en de oplossingen voor natuurbehoud en biodiversiteit in Vlaanderen een heel jaar tegen het licht houden.

2010: Vlaanderen in transitie naar klimaatadaptatie en 'groene' economie. Het credo 'huisje/tuintje/auto' wordt ingeruild voor 'huisje-met-zonnepanelen/tuintje-met-zwembad/elektrische auto'. Quid biodiversiteit? (foto: Vilda/Yves Adams)

2010: the countdown goes on

De Verenigde Naties hebben 2010 uitgeroepen tot het Internationaal Jaar van de Biodiversiteit (IJB). Dit hangt samen met het internationale engagement uit 2002 om de wereldwijde teloorgang van biodiversiteit significant te verminderen tegen 2010. In Europa scherpten de Europese milieuministers deze doelstelling zelfs aan tot het stoppen van het verlies van biodiversiteit tegen 2010.

Geen van beide doelen zal gehaald worden. De doelafstand blijft ook in 2010 bijzonder groot. Een greep uit de evoluties zoals bv. geschetst in de Natuurrapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek (www.nara.be), door de Europese biodiversiteitsindicatoren (SEBI2010, www.eea.europa.eu) of in het Millennium Ecosystem Assessment (www.millenniumassessment.org) volstaat om dit te illustreren.

Het IJB vormt in de eerste plaats dan ook een hefboom om de inspanningen voor biodiversiteit op te drijven. De uitdagingen worden er immers niet kleiner op. Het veranderend klimaat stelt het aanpassingsvermogen van soorten en ecosystemen dermate op de proef dat veel ecologische interacties ontregeld geraken. Habitatfragmentatie leidt tot toenemende genetische erosie bij geïsoleerde populaties. Steeds vaker veroorzaken invasieve plant- en diersoorten economische en ecologische schade. Oplossingen om biodiversiteit te laten samensporen met economische groei, met een stijgende vraag naar voedsel en met welvaart en welzijn voor iedereen, liggen niet voor de hand.

De doelstellingen van het IJB zijn velerlei en lopen uiteen van het bewustmaken van het belang van biodiversiteit voor het welzijn en de welvaart van samenlevingen, over het verbeteren van de kennis van biodiversiteit bij het brede publiek, tot het stimuleren van verenigingen en individuele personen tot acties en het stellen van nieuwe post-2010 doelen (www.cbd.int/2010).

Biodiversiteit in Vlaanderen 2010

De redactie van Natuur.focus grijpt het IJB aan om een artikelenreeks 'Biodiversiteit in Vlaanderen 2010' te publiceren. Met deze reeks wil de redactie bijdragen tot de realisatie van de doelen van het IJB. In elk nummer van deze jaargang van Natuur.focus zullen een of meer artikels specifieke aspecten van

de natuurbehoud- en biodiversiteitspraktijk in Vlaanderen belichten (zie *Box*), telkens rond een welbepaald thema.

Gezamenlijk beoogt de reeks om de ontwikkelingen, de krachtlijnen, de successen en de mislukkingen van het Vlaamse natuurbehoud in kaart te brengen en kritisch te analyseren. Steeds met het oog op hun betekenis voor de uitdagingen waar het natuurbehoud in 2010 voorstaat. Naast eigen bijdragen verwelkomt de redactie voor deze reeks uitdrukkelijk externe bijdragen die het thema mee vormgeven met analyses, visies en standpunten.

Natuurbehoud is een werkwoord

In dit nummer staat natuurbehoud als maatschappelijke activiteit centraal. Hier analyseren we de waaier aan tradities en natuurbeelden die ten grondslag liggen aan het natuurbehoud. Deze benadering laat toe om de maatschappelijke, historische en culturele invullingen van het natuurbehoud te onderscheiden. Daarnaast worden de recente evoluties in het natuurbehoud geschetst: hoe de maatschappijkritische traditie geleidelijk plaats ruime voor nieuwe paradigma's waarin globalisering (biodiversiteitscrisis en samenhang met andere mondiale crisissen) en een meer functionele benadering (van recreatief medegebruik tot ecosysteemdiensten) centraal komen te staan.

Ruimte(n) voor natuur

Het juninummer bekijkt het natuurbehoud vanuit een ruimtelijke en gebiedsgerichte invalshoek. Daarbij zoeken we naar antwoorden op vragen als: wat is de betekenis van natuurreservaten als biodiversiteit-hotspots? In welke mate wordt natuur meegekoppeld met andere landgebruiken, functies of economische activiteiten? Welke ruimte is er voor wilde natuur in Vlaanderen? Hoe moet het verder met tot lappendeken versnipperde leefgebieden: is de bodem van de ruimtelijke verrommeling bereikt en hoe valt er te ontsnipperen?

Biodiversiteit in veelvoud

Het septemhernummer zal aandacht besteden aan soorten. De verscheidenheid aan soorten vormt een van de meest tot de verbeelding sprekende componenten van biodiversiteit. Het soortgerichte natuurbehoud en -beleid spoort niet steeds samen met een gebiedsgerichte aanpak. Tijd voor een analyse van kansen en knelpunten, nu het soortenbesluit en soortgerichte natuurdoelen uit de startblokken zijn. Welk type natuurbehoud en -beleid is nodig om niet enkel Rode Lijstsoorten te bedienen, maar ook invasieve soorten, klimaatsoorten, exoten, algemene achteruitgaande soorten, generalisten en andere? En wat met die ettelijke duizenden soorten die niet op de radar van het natuurbehoud staan?

Met een natuurdoel voor ogen

In 2010 zal een nieuwe internationale biodiversiteitsdoelstelling het licht zien. Wat doen we met alle onze ervaringen, successen en mislukkingen voor het uittekenen van het natuurbehoud van de 21ste eeuw. Behouden wat we hebben zal al een hele klus worden, opboksen tegen grote veranderingen die veel zekerheden (in denken en praktijk) onder druk zullen zetten. Natuur als probleem? Natuur als oplossing?

Box: Natuur is biodiversiteit

Biodiversiteit is bio-diversiteit. Bio staat voor biologisch (of correcter: biotisch). Diversiteit is verscheidenheid, toegepast op soorten, genen of ecosystemen.

Is biodiversiteit hetzelfde als natuur? Of is het een bepaalde zienswijze op natuur? In de jaren '80 werd 'natuurbehoud' uitgevonden om een meer offensieve invulling te geven aan het oubollige (conservatieve?) begrip 'natuurbescherming'. Met het begrip 'biodiversiteit' wordt het blikveld verruimd naar de wereld. Het besef van een wereldwijde 'geglocaliseerde' biodiversiteitscrisis groeit. De reële dreiging van het in ijlt tempo uitsterven van soorten, amper 150 jaar nadat Darwin, Wallace en Humboldt zich voor het eerst verwonderden over zoveel (verschillend) leven en hier een verklaring voor zochten. Sinds de ondertekening van het biodiversiteitsverdrag op de milieutop in Rio de Janeiro in 1992 groeit ook het besef dat de achteruitgang van biodiversiteit niet de enige crisis is, maar impliciet verbonden is met andere mondiale 'crisissen' als verwoestijning, ontbossing, armoede en voedselcrisissen en – boven alles – klimaatverandering. Elk van deze crisissen vindt z'n oorsprong in het overmatige of niet-duurzame gebruik van natuurlijke hulpbronnen. Waarmee de cirkel naar de Club van Rome en 1970, het eerste internationale natuurbeschermingsjaar, rond is.

Natuurbehoud in maatschappelijk en sociaal-cultureel perspectief

Jos Gysels & Geert De Blust

Dit eerste artikel in de reeks Biodiversiteit in Vlaanderen 2010 gaat in op de maatschappelijke en sociaal-culturele aspecten van het natuurbehoud. Vanuit de invalshoeken visie & drijfveer en structuur & draagvlak analyseert deze bijdrage de evolutie van het Vlaamse natuurbehoud. In een eerste luik komen de verscheidenheid aan oude en nieuwe visies en drijfveren aan bod die sturend waren voor het natuurbehoud. De meer recente ontwikkelingen die het natuurbehoud zijn huidige vorm gegeven hebben, zijn te vatten onder de noemer structuren en draagvlak.

De Nachtegaal was de eerste vogel die in België wettelijke bescherming genoot (foto: Raymond De Smet)

De Zwinvlakte was een van de eerste private natuurreservaten in België. Nadat het in 2006 werd aangekocht door het Vlaams gewest, zal het verder uitgebreid worden in het kader van de Scheldeverdragen (foto: Vilda/Misjel Decler).

Biodiversiteit en maatschappelijke verandering

In 1864 was de Nachtegaal de eerste soort die bij Koninklijk Besluit een wettelijke bescherming kreeg. Vandaag is diezelfde Nachtegaal nog steeds kwetsbaar en opgenomen in de Rode Lijst van de Vlaamse vogelsoorten (Vermeersch et al. 2004). In het Internationaal Jaar van de Biodiversiteit 2010 is de achteruitgang van de biodiversiteit niet gestopt. Ook niet in Vlaanderen. Maar dat betekent niet dat het natuurbehoud zonder verdienste is. De drijfveren voor natuurbehoud zijn na 150 jaar alleen maar sterker geworden en tegelijk meer divers. Hetzelfde kan gezegd worden van het verenigingsleven dat eruit voortkwam. De laatste decennia, vooral sinds 1970 (het Europees natuurbeschermingsjaar), ontwikkelde het natuurbehoud zich tot een maatschappelijk fenomeen. Het draagvlak bij bevolking, administratie en politiek nam toe – zij het niet zonder spanningen en conflicten. Wetten, maatregelen en instrumenten en daarnaast organen, instellingen en instituten zorgden voor een robuuste omkadering. Al was en is dit nog altijd geen garantie voor een snelle verwezenlijking van alle vooropgestelde natuurdoelen.

Visies en drijfveren

Net zoals in onze buurlanden ontstond het natuurbehoud in België in de negentiende eeuw tijdens de hoogdagen van de industriële revolutie. In die periode werd pijnlijk duidelijk dat voor de vooruitgang een tol moest betaald worden in de vorm van sociale ellende en ongelijkheid, grauwe industriesteden en aanslagen op natuur en landschap. Of zoals Van Isacker het treffend formuleerde in *Mijn land in de kering*: 'De ogen gingen open toen de terugkeer onmogelijk geworden was' (Van Isacker 1978).

Wat opvalt in 150 jaar natuurbehoud in Vlaanderen, is het bestaan van verschillende visies of drijfveren. Ze hangen samen

met verschillende perspectieven (natuurbeelden) of functies die men aan de natuur wenst te geven. De meeste van die visies zijn vandaag de dag nog steeds aan de orde. De oudste vorm van natuurbehoud in Vlaanderen is de vogel- en dierenbescherming. Daarin lijken aanvankelijk vooral ethische motieven een rol te spelen. Ongeveer even oud is de interesse voor natuur- en landschapsschoon. Dit is de esthetische visie. Nadien kwamen educatieve en wetenschappelijke motieven meer op de voorgrond. Deze waren vooral belangrijk voor het ontstaan van het verenigingsleven. Van veel recentere datum is de maatschappijkritische ('culturele') invalshoek die samenhangt met het opkomend milieubewustzijn in de jaren 1970. Stilaan en naarmate het draagvlak voor natuur groeide, kreeg natuur ook een grotere 'functionele' tot zelfs economische betekenis.

Vogelbescherming uit dierenliefde

Reeds in 1864 werden in België Nachtegalen en 'bastaard-nachtegalen' (Grasmussen) beschermd door een uitvoeringsbesluit op de Jachtwet. Een koninklijk besluit uit 1873 breidde de lijst uit tot alle 'insectenvretende' vogels. Het eerste internationaal vogelbeschermingsverdrag 'ter bescherming van de voor de landbouw nuttige vogels' dateert uit 1902 (Conventie van Parijs). Ondanks deze vroege start zou het nog tot 1972 duren vooraleer de vogelvangst officieel werd afgeschaft (met een aflopende bevoorrading voor Vinken).

Vogels hebben altijd al veel aandacht gekregen in het natuurbehoud. De Wielewaal ontstond als een ornithologische vereniging. De eerste natuurreservaten waren vogelreservaten. Toch waren vogels vroeger niet de enige 'aaibare' soorten. In de negentiende eeuw en ook nadien was vogelbescherming sterk verbonden met dierenbescherming. Hierbij werden ook huis- en gezelschapsdieren gerekend. De strijd tegen de vogelvangst en de opvang van verwaarloosde katten vertrokken

Jeugdbond voor Natuur en Milieu brengt al meer dan 50 jaar jongeren in contact met de natuur. Op de foto hoofdredacteur Maarten Hens tijdens een JNM-kamp in de Argonne in 1989 (foto: Olivier Dochy)

vanuit een gemeenschappelijk motief: morele betrokkenheid bij het lot van dieren waarvoor wij ons verantwoordelijk voelen. Een traditie die tot op de dag van vandaag vooral door Vogelbescherming Vlaanderen wordt voortgezet.

Op organisatorisch vlak, maar minder in de hoofden van de mensen, zijn natuurbehoud en dierenwelzijn in de loop der jaren uit elkaar gegroeid. Aan ethische kwesties wordt in het actuele natuurbehoud over het algemeen niet veel aandacht besteed. Voor een deel is dat het gevolg van de 'verwetenschappelijking' van het natuurbehoud. De relatie tussen natuurbehoud en ethiek was wel een thema in de milieufilosofie die vooral in de jaren 1970 opgang maakte. Recent formuleerde kardinaal Danneels daar nog een spiritueel-religieus geïnspireerd antwoord op in zijn kerstbrochure 'De mens in zijn tuin' (Danneels 2008).

De schoonheid van natuur en landschap

Het eerste wetsvoorstel 'voor het behoud van het landschap' werd ingediend in 1905. De Wet op de schoonheid der landschappen stamt uit 1911. In die periode ontstonden ook de eerste organisaties die zich het behoud van landschappen en natuurgebieden tot doel stelden. Te vermelden zijn De Vrienden van het Zoniënwood (1909) en de Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon (1910). In 1931 kwam de gekende Wet op de bescherming van monumenten en landschappen tot stand. De eerste staatsnatuurreservaten, De Westhoek en De Hoge Venen, werden opgericht in 1957, samen met de Hoge Raad voor domeiniale Natuurreservaten en Natuurbescherming. Toen bestonden ook reeds een aantal private natuurreservaten van de Koninklijke Maatschappij voor Dierkunde van Antwerpen (De Zegge te Geel), de Belgische Natuur- en Vogelreservaten (Snepkensvijver te Kasterlee) en De Wielewaal (Tikkebroeken te Kasterlee). Het Zwin, in 1952 het allereerste private reservaat, werd in 2006 overgedragen aan

het Agentschap voor Natuur en Bos (ANB) en de provincie West-Vlaanderen.

Vogel- en dierenbescherming waren aanvankelijk vooral populair bij de burgerij en zelfs in adellijke kringen. In eerste instantie waren het vooral kunstenaars en cultuurminnaars die opkwamen voor het behoud van natuur en landschap. Voor een popularisering van het natuurbehoud moest gewacht worden op het ontstaan van echte verenigingen. Het 'élitaire' karakter van de natuurbeweging is nog steeds niet helemaal weggewerkt. Leden van natuurverenigingen zijn hoger geschoold en hebben veelal een hoger dan gemiddeld inkomen. In de vroege jaren van het natuurbehoud stond vogelbescherming dicht bij dierenwelzijn. Bij de landschapsbescherming werd aanvankelijk geen onderscheid gemaakt tussen natuur- en cultuurelementen (natuur- en stedenschoon). De band tussen natuur en cultuur is in de loop der jaren afgezwakt. De erfgoedgedachte die in onze buurlanden en zeker in de Angelsaksische wereld een belangrijke drijfveer was voor natuurbehoud, is in Vlaanderen ondergewaardeerd gebleven. Al lijkt daar nu verandering in te komen. Hiervan getuigt ondermeer de Open Monumentendag in 2004 met natuur als thema. Ook het succes van de regionale landschappen is een aanduiding in die richting. In de Beleidsnota Cultuur 2009-2014 van minister Joke Schauvliege, die als eerste Vlaamse minister de bevoegdheid heeft over zowel natuur als cultuur, werd het begrip 'eco-cultuur' gelanceerd. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in de educatieve praktijk van de laatste jaren: van poëziewandelingen tot stiltegidsen (Gysels & Flour 2009).

Pioniers in wetenschap en educatie

Vanaf het begin van het natuurbehoud waren er individueel geëngageerde wetenschappers die getuigden over de achteruitgang van natuur en landschap. De meest bekende is de Brusselse botanicus Jean Massart die in 1912 'Pour la protection de la Nature en Belgique' schreef. De prachtige landschapsfoto's die Massart maakte in de periode voor de Eerste Wereldoorlog zijn in 1981 en later nog eens in 2004 opnieuw uitgegeven met ernaast recente foto's van dezelfde plaatsen (Uyttenhove 2006). Een visuele confrontatie die vaak meer zegt dan droge feitengegevens. Ook natuureducatie had zijn pioniers. Michel Thiery (van het schoolmuseum in Gent, sinds enkele jaren omgedoopt tot De Wereld van Kina, natuurmuseum voor kinderen en jongeren) wordt beschouwd als de Vlaamse Heimans of Thijsse. Al was zijn invloed veel kleiner en meer lokaal dan de Nederlandse voorbeelden.

In vergelijking met Nederland zijn natuurstudie en natuureducatie eerder laat doorgebroken als afzonderlijke tradities binnen het Vlaams natuurbehoud. De academische wereld werd pas goed wakker tegen het eind van de jaren 1960. Toen werden aan de universiteiten van Gent (professor Jan Hublé) en later Antwerpen (professor Rudi Verheyen) voor het eerst cursussen natuurbeheer en ecologie aangeboden. Soortenlijsten als ultiem argument voor natuurbehoud verdwenen op de achtergrond. In de plaats kwamen studies over de relaties tussen geplande ingrepen en het functioneren van levensgemeenschappen en ecosystemen. De argumentatie voor natuurbehoud werd daardoor 'verwetenschappelijkt' en het natuurbehoud 'professionaliseerde'. Helemaal in de lijn van die verwetenschappelijking is het ijveren voor een afzonderlijk Instituut voor Natuurbehoud (IN), dat in 1986 van start ging. Bij de laatste administratieve hervorming is het IN opgegaan

Het startcongres van Natuurpunt vzw op 8 december 2001 in de Schelp van het Vlaams Parlement. Natuurpunt ontstond door een fusie van Natuurreservaten vzw en De Wielewaal vzw.

in het INBO, het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek. Het aantal medewerkers nam toe van een half dozijn in de jaren 1980 tot ruwweg 270 vandaag. Naast professionele onderzoekers bleven ook vrijwilligers actief op het vlak van natuurstudie en in het bijzonder het verzamelen van natuurhistorische en veldbiologische gegevens. De taakverdeling tussen alle actoren is tot vandaag een punt van discussie en overleg (Wiering et al. 2001).

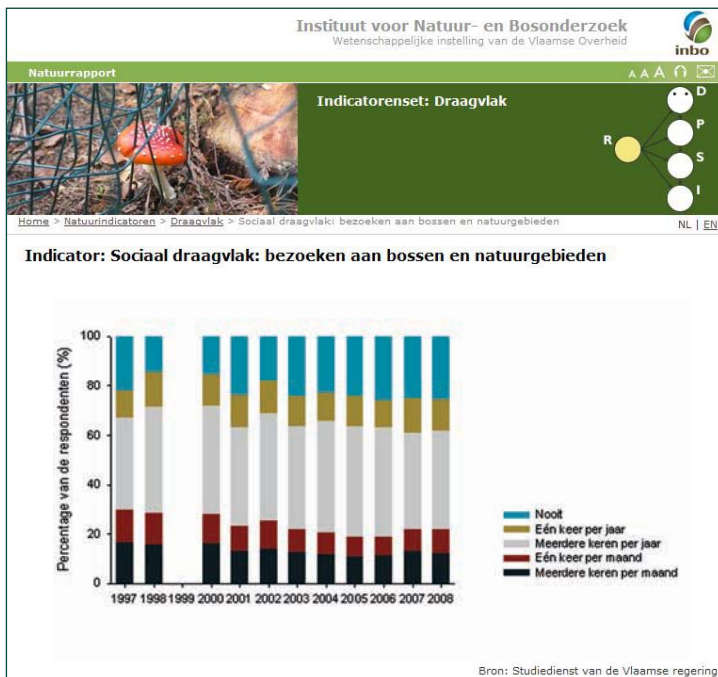
Natuureducatie is lang louter vrijwilligerswerk gebleven met als belangrijke mijlpaal de oprichting van het Centrum voor Natuureducatie (CVN), dat sinds 1965 de cursus 'natuurgids' organiseert. In 1995 is daar Wielewaal Educatie (later: Natuurpunt Educatie) bijgekomen als vormingsinstelling. Daarnaast is er ook een educatieve werking bij het departement Leefmilieu Natuur en Energie (LNE), met ondermeer de natuureducatieve centra, en bij het Agentschap voor Natuur en Bos (ANB, met de integratie van de vormingsinstelling Inverde). De gespecialiseerde vormingsinstellingen voor natuur- en milieueducatie zijn bestuurlijk ingedeeld bij cultuur. Ze hebben ertoe bijgedragen dat de sociaal-culturele methodiek, met onder andere aandacht voor samenlevingsopbouw en interculturaliteit, ook doorgedrongen is in het natuurbehoud. De laatste jaren wordt natuur- en milieueducatie steeds meer gezien als een onderdeel van educatie voor duurzame ontwikkeling (EDO).

Ontstaan en ontwikkeling van een verenigingsmodel

Ook al kwamen met name natuurstudie en natuureducatie pas tegen het eind van de twintigste eeuw tot volle wasdom, ze waren al veel vroeger de motor voor het ontstaan van een verenigingsleven. Dat gebeurde in de jaren 1930. In 1933 werd in Vlaanderen De Wielewaal opgericht. In die beginperiode waren die verenigingen zeer bescheiden in omvang en capaciteit, maar de belangrijkste ingrediënten van wat tot vandaag het verenigingsleven schraagt, waren al aanwezig: de organisatie in lokale afdelingen, het houden van educatieve excursies, voordrachten (al dan niet met lichtbeelden) en pannenkoekenbakken (of Kempische koffietafels). Natuurstudie waarin vrijwilligers en professionelen samenwerken en natuureducatie die gepaard gaat met vorming spoorde vanaf het begin

ook samen met natuurbehoudacties. Dit zowel in de traditie van de vogelbescherming (de strijd tegen de vogelvangst, acties rond stookolieslachtoffers) als van de landschapszorg. In de decennia na de Tweede Wereldoorlog groeide het aantal natuurverenigingen snel. Daardoor ontstond een zekere specialisatie. De Belgische Vogelreservaten (*1951) legde zich toe op reservatenvererving en -beheer. Voor de jongeren was er de Belgische Jeugdbond voor Natuurstudie (BJN), die in 1959 ontstond als de Antwerpse afdeling van de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie. Later kwam daar WJA bij, de jongerenafdeling van De Wielewaal. Internationale verenigingen stichtten in die periode eveneens afdelingen in België en Vlaanderen, zoals het Wereldnatuurfonds (WWF) in 1966. De toename van het aantal verenigingen, zeker ook op lokaal en regionaal vlak, deed al snel de behoefte ontstaan aan samenwerking en overkoepeling. Zo werd het Nationaal Verbond voor Natuurbescherming opgericht in 1952. Bond Beter Leefmilieu (BBL), de huidige koepel van natuur- en milieuverenigingen, zou pas in 1971 opgericht worden.

De snelle groei van het aantal verenigingen en hun ledenaantallen, de groeiende aandacht voor natuur en milieu, de schaalvergroting en de daarmee gepaard gaande professionalisering zorgden voor de nodige groeipijnen die leidden tot reorganisaties. De jongeren gaven het voorbeeld door de BJN en de Wielewaaljongeren in 1983 te fusioneren tot de Jeugdbond voor Natuurstudie en Milieubescherming (JNM, sinds eind 2004 omgedoopt tot Jeugdbond voor Natuur en Milieu) (Vande Kerckhove & Van Gompel 2008). Natuureservaten en De Wielewaal deden er wat langer over om tot de vaststelling te komen dat missie en werking zo gelijklopend geworden waren dat een fusie voor de hand lag. In 1986 werden de eerste stappen gezet, in 2001 was het proces voltrokken en werd Natuurpunt boven de doopvont gehouden (Monsaert & Gysels 2001). Hierdoor werd Natuurpunt de grootste natuurvereniging in Vlaanderen, met eind 2009 87.000 leden-gezinnen (Daniëls 2003). Van betekenis is ook dat door de fusie een verenigingsmodel ontstond waarin beheer, studie, educatie en beleid als min of meer evenwaardige werkvelden met een eigen finaliteit een plaats kregen. Binnen Natuurpunt zijn een groot aantal lokale of regionale groepen actief (afdelingen, lokale of regionale studiewerkgroepen, regionale verenigin-

De frequentie van bezoeken aan bos- en natuurgebieden wordt getoond op de website met natuurindicatoren van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek (INBO)

gen). Daarnaast bleven nog een aantal afzonderlijke organisaties bestaan, sommige landelijk en thematisch (CVN, Velt), andere regionaal (Stichting Limburg Landschap, vzw Durme). Vanaf 2007 zijn er besprekingen voor een mogelijke fusie tussen Natuurpunt Educatie en CVN. Deze zijn voorlopig zonder resultaat gebleven.

Structuur en draagvlak

In de vier decennia sinds het Europees natuurbeschermingsjaar 1970 is natuurbescherming langzaam ingebed geraakt in de samenleving. Zeker in de beginjaren was de invalshoek sterk maatschappijkritisch. Maar geleidelijk en naarmate de natuur binnen de belevingseconomie aan belang won, werd het groene denken populairder bij het grote publiek en salonfähiger voor het beleid. Natuurreservaten vzw drukte dat kernachtig uit in de slogan 'Natuur voor iedereen'.

Structuur en draagvlak zijn twee trefwoorden waarmee de recente periode in het Vlaams natuurbescherming kan worden getypeerd. Structuur verwijst hierbij naar het kader dat gevormd wordt door een resem nieuwe of aangepaste (kader)wetten en (kader)decreten, maatregelen en instrumenten, plannen en rapporten, budgetten, administratieve diensten, instellingen en organisaties. Die omkadering of institutionalisering is mogelijk gemaakt door – en heeft zelf ook bijgedragen tot – een gestaag groeiend maatschappelijk draagvlak, zowel politiek, administratief als publiek. De groei en ontwikkeling verliepen evenwel niet altijd even probleemloos. Zo moest de nieuwe natuuradministratie zich een plaats veroveren binnen of naast bestaande structuren en domeinen. En de talrijke nieuwe normen en bepalingen werden door sommigen, vooral op het platteland, afgedaan als 'groene betutteling'. Bepaalde doelgroepen, op de eerste plaats natuurbeschermers en landbouwers, stonden in bepaalde dossiers lijnrecht tegenover mekaar.

Structuur: zelfstandig en verbonden

De eerste wettelijke natuurbeschermingsmaatregelen dateren al van de negentiende eeuw. Maar het natuurbeleid zoals we het nu

kennen, heeft zich pas na 1970 ontwikkeld als een op zichzelf staande sector naast bos, jacht en riviervisserij. In 1974 zag de eerste – toen nog nationale – wet op het natuurbescherming het licht. Het was een kaderwet met enkele belangrijke uitvoeringsbesluiten voor de erkenning (en later subsidiëring) van natuurreservaten, voor soortbescherming en voor bierbeheer. Na de regionalisering van de bevoegdheden in de jaren 1980 werden in Vlaanderen de groene wetten, sommige nog uit de negentiende eeuw, vervangen door decreten, met in 1990 het Bosdecreet, in 1991 het Jachtdecreet en in 1996 het Landschapsdecreet. Het Natuurdecreet liet langer op zich wachten. In 1993 werd de wet nog aangevuld met een Duinendecreet, waardoor meer dan 1.000 ha duingebied een speciale bescherming kreeg. Het Natuurdecreet (voluit: Decreet betreffende het natuurbescherming en het natuurlijk milieu) kwam er pas op 21 oktober 1997. Het decreet werd nadien nog enkele keren aangepast, het meest ingrijpend in 2002 om te kunnen voldoen aan de bepalingen van de Europese Vogel- en Habitatrichtlijn. Het natuurwetboek, een poging tot grondige hervorming van het natuurbeschermingsrecht, met een integratie van bepalingen uit de andere groene decreten, is nooit verder geraakt dan een academische oefening (Van Hoorick et al. 2005).

In het Decreet Milieubeleid uit 1995 is uitdrukkelijk bepaald dat het natuurbeleid een integraal onderdeel vormt van het milieubeleid. Samen met milieubescherming vormt natuurbescherming de ecologische pijler van duurzame ontwikkeling. Daarnaast zijn er veel raakpunten met andere beleidsdomeinen. Vanaf het begin van een zelfstandige Vlaamse administratie werd natuur ingedeeld bij leefmilieu. Vanaf 1983 tot 1988 was het een onderdeel van de Administratie Leefmilieu en Ruimtelijke Ordening (AROL) binnen het Vlaamse ministerie. Bij de herstructurering in 1993 werd natuur een afzonderlijke afdeling binnen de administratie Milieu-, Natuur-, Land- en Waterbeheer (AMINAL), naast de afdeling Bos en Groen (het vroegere 'Waters en Bossen'). Die opsplitsing werd bij de volgende herstructurering (gekend als BBB - Beter Bestuurlijk Beleid) weer ongedaan gemaakt door de oprichting van het Agentschap voor Natuur en Bos (ANB) in 2006. In tegenstelling tot de vroegere afdelingen is ANB een intern verzelfstandigd agentschap, met daarnaast een eigen ondersteunend centrum (OC-ANB) voor economische activiteiten zoals houtverkoop uit eigen domeinen. Het OC-ANB organiseert ook opleidingen na de fusie met Inverde. ANB en daarnaast ook INBO behoren tot het beleidsdomein Leefmilieu, Natuur en Energie.

De ontwikkeling van het natuurbeleid, in de stroom van het milieubeleid, verliep sterk planmatig. Vierjaarlijkse Milieu- en Natuurplannen (MINA-plannen) wisselden af met tweejaarlijkse Natuurrapporten (NARA), later aangevuld met online raadpleegbare natuurindicatoren (www.natuurindicatoren.be). Het meest recente Natuurrapport is het scenarioreport Natuurverkenning 2030. Sinds 2007 is er nog een aparte zesjaarlijkse rapportering over de staat van de Vlaamse natuur in het kader van de Europese Habitatrichtlijn bijgekomen. Voor het maatschappelijk overleg tussen de doelgroepen werden inspraakorganen opgericht. De Hoge raden voor natuur, bos, jacht en riviervisserij bestonden al langer. De Hoge Bosraad zelfs al van 1893. Bij de laatste hervorming zijn de raden omgevormd tot permanente werkcommissies van de overkoepelende strategische adviesraad Minaraad. De omkadering van het natuurbescherming deed verder nog een aantal nieuwe organisaties ontstaan, zoals regionale landschappen,

Theo Kelchtermans (midden) en Norbert De Batselier (rechts), de pioniers van het offensieve natuurbeleid in de jaren '90, bij de viering van 15 jaar Minaraad (foto: SAR Minaraad/DRJ)

wildbeheereenheden en bosgroepen. Hoewel onderling sterk verschillend van opzet en doelstelling, hebben ze gemeen dat ze zich richten tot een of meerdere doelgroepen.

Het natuurbeleid bleef niet beperkt tot het Vlaamse niveau maar ontwikkelde zich ook op het provinciale en lokale bestuursniveau. Onder meer de samenwerkingsovereenkomsten tussen het Vlaams Gewest en de provincies en gemeenten (de zogenaamde milieubeleidsconvenanten) hebben daarin een grote bijdrage geleverd. Zeker de provincies waren op veel vlakken vragende partij om een grotere (coördinerende) rol te spelen of namen eigen initiatief, bv. in het gebiedsgericht natuurbeleid (uittekenen van verbindingengebieden), het soortenbeleid (provinciale koepels voor natuurstudie), recreatie en doelgroepenbeleid (regionale landschappen, bosgroepen) en het integraal waterbeheer (waterschappen). Er kwam ook een sterkere inbedding of integratie van het natuurbeleid in andere beleidsdomeinen. Dat manifesteerde zich onder meer in het integraal waterbeleid, in procedures (milieu-effectrapportering, passende beoordelingen) en in meer praktische samenwerkingverbanden zoals bv. tussen het Agentschap voor Natuur en Bos en het Ministerie van Landsverdediging in het DANAH-project (Defensie + Agentschap voor Natuur en Bos = NATuurHerstel).

Casus: afbakening van het Vlaams Ecologisch Netwerk

De institutionalisering of uitbouw van het milieubeleid verliep niet altijd even rechtlijnig. Soms leek het zelfs eerder op een processie van Echternach. Dat kan geïllustreerd worden met het voorbeeld van het Vlaams Ecologisch Netwerk (De Roo 2001, Leroy & Bogaert 2004).

In het Natuurdecreet – maar ook al voordien – ging in Vlaanderen de meeste aandacht naar het gebiedsgericht beleid. Dat was volledig in overeenstemming met de heersende wetenschappelijke inzichten (zoals onder meer aanwezig in de invloedrijke 'relatietheorie' van van Leeuwen en later de eilandbiogeografie van MacArthur & Wilson). Horizontaal beleid en de integratie van natuurbehoud in andere beleidssectoren werden wel genoemd, maar nauwelijks in de praktijk gebracht. Het soortgericht beleid werd in het Natuurdecreet afgedaan met twee korte artikels. Pas met het Soortenbesluit van 2009 is er een – zij het nog zeer onvolledige – coördinatie

gekomen van de bestaande en nieuwe reglementeringen voor soortbescherming.

Het MINA-plan 2000 (uit 1989) en het 'Milieubeleidsplan en Natuurontwikkelingsplan voor Vlaanderen - voorstellen voor 1990-1995' waren de eerste beleidsdocumenten die de theorie over ecologische netwerken in praktijk wensten te brengen. Daarin stond te lezen: 'We hebben nood aan een offensief en planmatig natuurbeleid, dat binnen tien jaar een duurzame natuur tot stand kan brengen in: a) een groene hoofdstructuur; b) een ecologische infrastructuur bestaande uit verbindingselementen; c) een ecologisch aanvaarde milieukwaliteit'. In 1991 kondigde minister Theo Kelchtermans de Groene Hoofdstructuur (GHS) aan. Zijn opvolger Norbert De Batselier kreeg evenwel te maken met fel protest van landbouwers. Mede als gevolg daarvan werd de GHS omgedoopt tot het Vlaams Ecologisch Netwerk (VEN). De naamsverandering betekende vooral een inlevering: de vooropgestelde 335.000 ha natuurkern- en natuurontwikkelingsgebieden werden teruggebracht tot 125.000 ha grote eenheden natuur en grote eenheden natuur in ontwikkeling (GEN/GENO). In het Natuurdecreet van 1997 werd vastgelegd dat het VEN binnen de vijf jaar moest afgebakend worden.

Vijf jaar later was evenwel nog steeds geen vierkante meter van het VEN afgebakend. Bovendien besloot de Vlaamse regering in juli 2001 dat er een bijkomend openbaar onderzoek moest komen. Minister Vera Dua hoopte met VERAf ('VERweving en Afbakening') het proces te versnellen. Het Instituut voor Natuurbehoud kreeg de opdracht om een 'wenselijkheidkaart' (220.000 ha), een 'prioriteitenkaart' (135.000 ha) en een 'consensuskaart' (ca. 75.000 ha) uit te tekenen. Uiteindelijk werd de eerste fase van de VEN-afbakening, in hoofdzaak binnen de groene bestemmingen van de gewestplannen, afgerond op 86.500 ha. De behandeling van de in totaal 8.968 (!) bezwaarschriften werd bij decreet opgedragen aan de Minaraad.

De tweede fase van de VEN-afbakening (van 2004 tot 2009) zou volledig gebeuren binnen de ruimtelijke ordening en gelijktijdig verlopen met de afbakening van de agrarische structuur. Daarvoor werd door minister Dirk Van Mechelen een structuurplanningsproces opgestart voor 13 buitengebiedregio's. Hierbij werd in eerste instantie weinig of geen bijkomend natuurgebied afgebakend (enkel prioriteiten vastgelegd voor geel-groene ruimtelijke uitvoeringsplannen), er werd wel 538.000 ha herbevestigd als landbouwgebied.

Wanneer de afbakening van het VEN zal voltooid zijn, blijft onduidelijk. Zeker is dat het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen (RSV) wordt verlengd tot 2012. Dit betekent opnieuw uitstel voor de realisatie van de bindende bepalingen, waaronder de aanduiding van 38.000 ha bijkomende natuur- en bosgebieden voor het VEN. Van de verwevingsdoelstelling van 150.000 ha, waarvan 70.000 ha verweving van natuur en landbouw, is nog zo goed als niets gerealiseerd. Ook de opmaak van natuurrichtplannen en andere instrumenten en maatregelen verbonden aan het VEN verliep veel trager dan oorspronkelijk gepland en voorzien.

Het moeizame verloop van het afbakeningsproces en ook van de toepassing van maatregelen en instrumenten (o.a. natuurrichtplannen), betekent niet dat er in de tussenperiode geen initiatieven genomen werden voor de natuur. Van de ecologische impulsgebieden en de ruilverkavelingen met verbrede doelstellingen ('ruilverkavelingen nieuwe stijl') uit de jaren 1990 tot het Grensmaasproject en de natuurmaatregelen van

1001
manifestaties
voor natuur

De postkaartenactie '1001 manifestaties voor natuur' was het antwoord van Natuurpunt op de plattelandsbetoging in Gent in 2003.

het Sigmaphan is er, zeker op het vlak van natuurinrichting, op het terrein veel gerealiseerd. Precies omwille van de zichtbare resultaten en de mogelijkheid om geïntegreerd te werken, heeft de projectmatige aanpak aan belang gewonnen. Voor verweving en verbinding zijn de beheerovereenkomsten met landbouwers van belang. Hoewel hierop nog veel kritiek geuit wordt vanuit natuurbehoudhoek, was ook hier een evolutie merkbaar naar een grotere resultaatgerichtheid en sterkere betrokkenheid van de landbouwsector (Gysels 2003).

Draagvlak: van conflict naar dialoog

De moeizame implementatie van het natuurbeleid had veel te maken met het (gebrek aan) draagvlak in het buitengebied. Vooral tussen natuurbeschermers en landbouwers was de relatie slecht. Beide doelgroepen zijn actief in dezelfde omgeving en concurreren om dezelfde (schaarse) grond. Beide doelgroepen zijn ook goed georganiseerd, zoals bv. blijkt uit hun aanwezigheid in adviesraden en andere organen. Vooral in de jaren 1990 stonden natuur en landbouw lijnrecht tegenover elkaar. Maar ook daarvoor was er al veel kritiek van de natuurverenigingen op de heersende landbouwmethoden, met onder meer acties tegen (de laatste grote) ontginningen en (de eerste) ruilverkavelingen. Toch werden in die periode lokaal ook wel bondgenootschappen gesloten, bijvoorbeeld tegen grondverslindende infrastructuurwerken. Dat veranderde toen het natuurbehoud en -beleid een grote vlucht begonnen te nemen. Het zogenaamde offensief natuurbeleid van het eerste MINA-plan, met daarin de Groene Hoofdstructuur, werd door de landbouwsector als zeer bedreigend ervaren. Een ander beleidsdossier dat in dezelfde periode voor veel onrust zorgde, was het Mestdecreet en de Mestactieplannen waarmee uitvoering gegeven werd aan de Europese Nitraatrichtlijn. In 1997 richtte minister Theo Kelchtermans het forum natuur en landbouw op om beide partijen aan de onderhandelingsstafel te houden. Maar de algemene onvrede over de 'betutteling' bleef bestaan en breidde zich zelfs uit naar andere landgebruikers (jagers, bosbouwers, vissers). In 2003, toen Vera Dua Vlaams minister voor Leefmilieu en Landbouw was, leidde dit tot de 'Mars voor een leefbaar platteland', een betoging met 20.000 deelnemers in Gent, georganiseerd door het Platform Buitengebied (voluit: Platform voor natuurgebruik & natuurrecreatie in het buitengebied).

Na 2002 is er een geleidelijke verbetering gekomen in de relatie tussen natuur en landbouw. Boerenbond, de grootste landbouworganisatie in Vlaanderen, besliste op een congres in 2006 om meer te 'investeren in de ruime sector- en grensoverschrijdende netwerken en dossiermatige coalities aan te gaan met nieuwe, soms niet vanzelfsprekende, partners'. Natuurpunt was een van de eerste om op de uitnodiging in te gaan. In het najaar van 2007 vroeg de toenmalige minister van Leefmilieu Hilde Crevits aan beide organisaties om een gemeenschappelijk voorstel uit te werken voor bemestingsbeperkingen in natuurgebied. De gesprekken verliepen succesvol en leverden een basis op voor verder overleg. Verschillende factoren hebben in min of meerdere mate bijgedragen tot een verbetering van de verstandhouding tussen natuur en landbouw en typeren de evolutie van het natuurbehoud in het begin van de eenentwintigste eeuw. Beide partijen zijn meer gelijkwaardig geworden. De landbouwsector heeft aan belang ingeboet, de natuursector is groter en invloedrijker geworden. Op beleidsvlak is de impact van Europa sterk toegenomen. In de jaren 1990 bestond bij velen nog de illusie dat elke regio zijn eigen regelingen kon treffen. Vandaag wordt aanvaard dat veel doelen op Europees niveau worden vastgelegd. Een derde element is dat met de groei en de sterkere maatschappelijke verankering, de natuurbeweging meer oog kreeg voor de socio-economische realiteit en tegelijk begrepen heeft dat werkzame oplossingen een breed maatschappelijke draagvlak vereisen. Aan de andere kant staan veel landbouwers als moderne ondernemers meer open voor maatschappelijke overwegingen en verbrede doelstellingen. Er is een proces van toenadering op gang gebracht, maar de weg naar een gedeelde toekomst voor natuur en landbouw is nog lang. De mijnenvelden uit vroegere conflicten zijn lang niet allemaal opgeruimd. Aan beide kanten is niet iedereen even sterk overtuigd van de goede bedoelingen van de andere partij.

Al hebben natuurbeschermers nog steeds veel te maken met landbouwers, bosbouwers en andere traditionele landgebruikers, het natuurbehoud beperkt zich niet langer tot het buitengebied. Een van de redenen is de veranderde functionaliteit van dat buitengebied. Het zijn in hoofdzaak stedelingen die naar het buitengebied komen om te recreëren (en steeds meer ook om er te wonen). Het actieterrein van de natuurverenigingen, met een achterban die voornamelijk uit de steden komt, verbreedt. Er worden vaker acties ontplooid in het (uitdijend) stedelijk milieu. De acties voor stadsbossen en randstedelijk groen zijn daar een voorbeeld van. Natuurverenigingen en jeugdverenigingen tekenden in 2004 een charter waarbij ze ondermeer beloven samen op zoek te gaan naar bijkomende spelmogelijkheden in bos en natuur. Ook met de golfsector werden mogelijkheden onderzocht voor natuur op bestaande en nieuwe golfterreinen en zelfs met het bedrijfsleven wordt in toenemende mate samengewerkt. Natuurverenigingen en havenautoriteiten hebben concrete samenwerkingsvormen tot stand gebracht voor het beheer van natuur en ecologische infrastructuur op haventerreinen.

Casus: Europese instandhoudingsdoelstellingen

Hoewel het Europees natuurbeschermingsjaar van 1970 terecht beschouwd wordt als het beginpunt, heeft het Vlaams natuurbehoud zich lange tijd opvallend weinig aangetrokken

van de Europese en mondiale agenda. De Europese Habitatrichtlijn van 1992 en het Europees Jaar van het Natuurbehoud van 1995 werden nauwelijks opgemerkt in het vuur van de strijd rond het Natuurdecreet. Vanaf het begin van deze eeuw begon dit zich te wreken en, na aanmaningen en soms zelfs veroordelingen, werden de decreten (Natuurdecreet, Mestdecreet) aangepast om ze in overeenstemming te brengen met de Europese normen. In 2010, het Internationaal Jaar van de Biodiversiteit, waarin Vlaams minister Joke Schauvliege de Europese honneurs mag waarnemen tijdens de opvolgingsvergadering van het Biodiversiteitsverdrag in Nagoya, zullen in Vlaanderen noodgedwongen nog altijd de meeste inspanningen moeten gaan naar de uitvoering van de Habitatrichtlijn. Tegen december 2010 moet Vlaanderen natuurdoelen of zogenaamde instandhoudingsdoelstellingen (IHD's) opstellen voor de Speciale Beschermingszones (SBZ's; Habitatrichtlijnen en Vogelrichtlijngebieden). Die IHD's zijn gericht op het bereiken van 'een gunstige staat van instandhouding' voor de Europees bedreigde soorten en habitats. Het opstellen van de IHD's is in hoofdzaak een wetenschappelijke oefening op basis van objectieve criteria. Maar dat neemt niet weg dat er keuzen moeten gemaakt worden, gecommuniceerd moet worden, inspraak nodig is en dat draagvlak belangrijk is. Niet alleen een draagvlak voor de natuurdoelen zelf, maar ook voor de ingrepen en maatregelen die nodig zijn om de doelen te realiseren. Vergelijkbare processen, zoals de hoger beschreven afbakening van het Vlaams Ecologisch Netwerk (VEN), zijn voor een deel precies daarop spaak gelopen. Voor de voorbereiding en inspraak rond de IHD's is een groot

proces opgezet waarin een groot aantal groepen betrokken worden. Niet alleen landgebruikers, maar deze keer ook het bedrijfsleven (Gysels & Geertsma 2009). Mede door de verbeterde relatie tussen natuur en landbouw is de eerste fase van het IHD-proces, gericht op het vastleggen van natuurdoelen op Vlaams niveau, alvast tot een goed einde gebracht. De volgende stap zijn de IHD's voor de afzonderlijke gebieden. Daarvoor moet (boven)lokaal overleg opgestart worden met onder meer ook de lokale besturen en nog meer doelgroepen. Dat vraagt tijd en ambtelijke capaciteit die blijkbaar nog steeds onvoldoende is om dit soort grootschalige processen tot een goed einde te brengen. Het staat nu al vast dat de einddatum van december 2010 (ver) zal overschreden worden. Momenteel wordt in de programmering juli 2012 naar voor geschoven. Zoals bij de afbakening van het VEN blijkt er dus een grote afstand te bestaan tussen wat wenselijk en noodzakelijk is en wat ervan in praktijk gebracht wordt.

Epiloog

Natuurbehoud is geen eenheidsworst. Niet iedereen kijkt op dezelfde manier naar natuur, inzichten verschillen en drijfveren kunnen al wel eens botsen. En wat mensen bindt en scheidt, verandert dan ook nog eens met de (historische) tijd en de (maatschappelijke) context. De sociaal-culturele diversiteit is in het natuurbehoud een gegeven waar we niet omheen kunnen. Dat hoeft ook niet, want in de samenleving is diversiteit een troef. Het is de bagage waarmee we naar de toekomst stappen. In een later artikel zal gekeken worden hoe we in die toekomst (beter) met biodiversiteit kunnen omgaan.

Summary:

GYSELS J. & DE BLUST G. 2010. Socio-cultural and societal aspects of 150 years of nature conservation in Flanders. *Natuur.focus* 9(1): 6-13. [in Dutch]

Throughout 2010 *Natuur.focus* will mark the International Year of Biodiversity 2010 with a series of articles on nature and biodiversity conservation in Flanders. In the first article of this series we address the

societal and socio-cultural aspects of nature conservation. The shaping and evolution of nature conservation is analysed using the underlying visions and motivation on the one hand side, and the evolution of structures and public support on the other hand. In the 'visions and motivation' section, we qualitatively assess the variety of old and new visions and motives that determine the dynamics of nature conservation. In the 'structure and public support' section we discuss the more recent developments that have shaped the actual nature conservation practices.

AUTEURS:

Jos Gysels was jarenlang diensthoofd beleid bij Natuurpunt vzw. Sinds kort is hij hoofd van Natuurpunt Educatie. Geert De Blust is onderzoeksgroep leider 'Ecosysteembeheer' op het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek. Beide auteurs zijn lid van de redactieraad van *Natuur.focus*.

CONTACT:

Jos Gysels, Natuurpunt Educatie, Graatakker 11, 2300 Turnhout.
E-mail: jos.gysels@natuurpunt.be

Referenties

- Daniëls L. et al. 2003. Graag gedaan. 50 jaar inzet voor natuur in Vlaanderen. Natuurpunt, Mechelen.
Danneels G. 2008. De mens in zijn tuin. Over ecologie en schepping. Kerstbrochure nr. 55. Halewijn.
De Roo K. 2001. Beleidsevaluatie. De totstandkoming van VEN en IVON. In: Kuijken E. et al. (red.) 2001. Natuurrapport 2001. Toestand van de natuur in Vlaanderen: cijfers voor het beleid. Mededelingen van het Instituut voor Natuurbehoud nr. 18, Brussel, p. 362-379.
Dumortier M., De Bruyn L., Hens M., Peymen J., Schneiders A., Van Daele T. & Van Reeth W. (red.) 2009. Natuurverkenning 2030. Natuurrapport Vlaanderen, NARA 2009. Mededeling van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, INBO.M.2009.7, Brussel.
Gysels J. 2003. Agrarisch natuurbeheer in Vlaanderen: beleid en praktijk. *Natuur.focus* 2(1): 30-36.
Gysels J. & Geertsma B. 2009. Natuurdoelen voor Europese habitats en soorten. Een tussentijdse evaluatie van het inspraakproces. *Natuur.focus* 8(3): 101-107.
Gysels J. & Flour J. 2009. Cultuur en natuur. Een mooi duo. *Natuur.blad* 4/2009: 14-17.
Leroy P. & Bogaert D. 2004. Het Vlaams Ecologisch Netwerk als natuurconflict: Verwarde beleidsvoering en georganiseerde hindermacht. *Landschap* 21(4): 211-224.
Monsaert A. & Gysels J. 2001. Natuurpunt, de fusie voorbij. *Groene Peper - Nieuwe reeks - nr. 1* (december 2001). Brussel.
Uyttenhove P. 2006. *Recollecting Landscapes. Het fotografisch geheugen en transformatie 1904-1980-2004*. A&S/Books, Gent.
Van Hoorick G., Cliquet A., De Kimpe L. & Eerens V. 2005. Voorontwerp van Vlaams Natuurwetboek. *Intersentia*, Morsel.
Van Isacker K. 1978. *Mijn land in de kring / 1830-1980. Deel 1. Een ouderwetse wereld 1830-1914*. De Nederlandse Boekhandel, Antwerpen/Amsterdam.
Vande Kerckhove H. & Van Gompel W. 2008. 50 jaar jeugdbond: Excursie vertrekt! Jeugdbond voor Natuur en Milieu, Gent, 2008.
Vermeersch G., Anselin A., Devos K., Herremans M., Stevens J., Gabriëls J. & Van der Krieken B. 2004. *Atlas van de Vlaamse broedvogels 2000-2002*. Mededelingen van het Instituut voor Natuurbehoud 23, Brussel.
Wiering M., Crabbé A., Leroy P. & Arts B. 2001. *Kennis voor beleid natuurlijk. Onderzoeksproject stroomlijning van het wetenschappelijk natuuronderzoek in Vlaanderen*. Nijmegen University Press, Nijmegen.